

В. Я. Фрис
кандидат історичних наук
Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника

УКРАЇНСЬКА РУКОПИСНА КНИГА XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ.: ПРОБЛЕМА РЕПРЕЗЕНТАТИВНОСТІ ТА ВІДТВОРЕННЯ ЦІЛІСНОСТІ

Так склалося, що кирилична книга, переписана в Україні у XVI – першій половині XVII ст., ще донедавна викликала незначну увагу істориків-книгознавців. А збереглося цих книг у кількісному вираженні набагато більше, ніж з усього попереднього періоду книгописання (і тут потрібно враховувати, що в розпорядженні дослідників є лише невеликі рештки книжкового масиву, що був створений у вказаний час, використовувався в Україні тоді і в наступні століття). Виникає запитання: чи можна, володіючи наявним матеріалом, відтворити, хоча б гіпотетично, цілісну картину книгописання в тогочасній Україні; наскільки правдивою вона буде, і встановити, чи можна на основі збережених примірників простежити стосунки та зв'язки між переписувачами і замовниками чи покупцями; ставлення користувачів до книги, наскільки за збереженими уламками цілісності цього масиву можна судити про їх оформлення, про вплив культурного середовища на зовнішній вигляд книги та її оформлення, про роль книги у культурному житті народу. При підході до вирішення цих проблем закономірно виникає питання про репрезентативність збережених джерел, адже на такі запитання складно шукати відповіді, не вирішивши – наскільки репрезентативним є фонд, збережений до нашого часу. Потрібно також мати, хоч приблизно, уяву про кількісні параметри книг, переписаних у зазначений час.

Саме питання репрезентативності збереженого уламку великого масиву кирилических книг, переписаних на Україні в XVI – першій половині XVII ст., ми й спробуємо з'ясувати, дослідивши ступінь збереження цих джерел, їх репертуар, кількісне співвідношення зафіксованих окремих копій та окремих груп – типологічних та територіальних, а також розглянемо можливість гіпотетичного відтворення цілісності на основі збережених книг, оскільки маємо у своєму розпорядженні лише

незначний відсоток манускриптів, що були створені у зазначений період на Україні і побутували там аж до ХХ ст.

При дослідженні окресленої проблеми авторка основну свою увагу зосередила на точно датованих кодексах, котрі дійшли до нашого часу і зберігаються у книгозбірницях України (Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, збірки Національного музею у Львові, Львівського історичного музею, бібліотека Львівського державного університету ім. І. Франка, Музей мистецтва книги у Львові, Харківська наукова бібліотека ім. Королєнка, бібліотека Харківського державного університету, Одеська наукова бібліотека та ін.), Москви, Санкт-Петербурга, Варшави та Кракова, що містять відомості і про конкретне місце написання. Значна частка збережених книг датована по крайніми записами, в яких вказано якусь відому особу чи історичну подію. Таких книг нами зафіксовано понад 600. Враховувалися нами і ті книги, місцезнаходження яких на сьогодні невідоме, але про які є публікації з репродукціями хоча б окремих аркушів, що давало змогу зорієнтуватися в характері оформлення, особливостях письма рукопису.

Дослідження репертуару цих книг показало, що літургійні книги становлять майже 75,5 відсотка від загального числа книг, набагато менше книг релігійно-повчального змісту – близько 10 відсотків, життійної літератури – 5,3 відсотка, богословської літератури – 4,1 відсотка, книг церковного права – близько 3 відсотків, біблійних книг – 1,2 відсотка і вкрай мало книг світського характеру – 0,8 відсотка.

Розглядаючи питання про репрезентативність збережених джерел, насамперед слід звернути увагу на неоднакове ставлення користувачів до різних груп книг і як результат, неоднаковий рівень їх збереженості. Для дослідження цього питання звернемося до репертуару і порівняємо їх за кількістю збережених копій.

Як уже зазначалося, – більшість збережених книг мають літургійний характер, і з них основна частина – Новозавітні тексти: Євангелія, Апостоли. Найбільше Євангелій. Без них не обходилися ні при щоденному та святковому богослужінні, ні при хрещенні, ні при похоронах. До цієї книги ставилися дуже шанобливо. Використовували Євангелія і в школах. Так, згідно із Статутом школи при Львівському Ставропігійському братстві, дидакал “повинен... учить і на письмі подавати от граматики, реторики, діалектики, музики и от прочихъ поетовъ и от святого Євангелія, от книг Апостольских”¹. Іван Вишенський також перелічує книги, за якими вчилися в школі: “не краще тобі вивчити Часословець, Псалтир, Октоїх, Апостол, Євангеліє та інше, що до церкви належить”². Звичайно, Євангелія не “зчитували” так, як, скажімо, Букварі чи Псалтирі. До його вивчення приступали в старшому віці,

ознайомившись з початковими курсами та навчившись поводитися з книгою. Особливе ставлення до Євангелій ми прослідковуємо і на іконах XVI ст., на яких і далі, як і в попередні віки, продовжують зображувати отців церкви, святих, які тримають Євангелія шанобливо, обгорнувши руки покривалом. Використовували ці книги, як бачимо, часто, а переписували, очевидно, найчастіше. Водночас ставлення до них як до сакральних речей сприяло їх збереженню навіть тоді, коли список виходив з якоїсь причини з ужитку. Здебільшого, у випадку, коли якась книга втрачала окремі аркуші (переважно на початку чи в кінці списку), забруднювалася (а зовнішньому вигляду Євангелія надавалося особливого значення), священник починав клопотатися про її заміну. Старий же список клали в скриню, де зберігали цінні церковні речі, що не були у щоденному вжитку. У багатих монастирських чи деяких міських церквах було і декілька Євангелій. Це легко простежується за інвентарями церков, у котрих натрапляємо на часті згадки про декілька Євангелій у самій церкві та про окремі списки, що були зафіксовані ревізорами у скринях та шухлядах, у допоміжних приміщеннях під час перепису майна³. Що книги зберігалися саме у шухлядах, маємо неодноразове підтвердження в інвентарях, зокрема в інвентарі Львівського Ставропігійського братства, де сказано: “*Rewizia Sosudochronitelnicy gurnej. N1 Szuf-lada... 1 Ewangelia w Czarnym Aksamicie...*”⁴

Позаяк Євангелія читали особливо часто, готували за євангельськими сюжетами проповіді (казання), то, природно, мусило виникати багато неясностей, пов'язаних із тлумаченням “темних місць”. Ймовірно, саме цим можна пояснити те, що серед збережених книг значну частку становлять Євангелія учительні та бесіди Іоанна Златоуста на Євангелія (їх значно більше, ніж інших нелітургійних книг). І це при тому, що у 1569 р. вже було надруковано Євангеліє учительне в Заблудові, у 1580, 1595 рр. – у Вільні, 1606 р. – в Крилосі, 1619 р. – в Рохманові, які набули значного поширення на Україні. Про популярність учительних Євангелій свідчить хоча б такий факт: в інвентарі церкви Успіння Богородиці у Львові у 1579 р. було зафіксовано 54 книги, серед них – одне на престольне Євангеліє і аж чотири Євангелія учительні⁵.

Євангелія, пояснення до них і учительні Євангелія, на нашу думку, є найбільш репрезентативною групою серед збережених книг, оскільки Євангеліями особливо часто користувалися, проте і зберігали як сакральну річ навіть тоді, коли книга виходила з ужитку, а пояснення до Євангелій використовували більш освічені особи, що і до книги ставилися поважно і берегли її як необхідну і дорогу річ (на відміну від Євангелій, Бесід на Євангелія, пояснення та Євангелія учительні не були обов'язковими книгами при літургії, а, отже, їх наявність – це ініціатива кожного конкретного власника).

Приблизно таке ж саме ставлення було і до Апостолів, однак в Літургії і в церковному житті, обрядах вони займають не таке важливе місце, як Євангеліє, і, як наслідок, – вони становлять солідну групу, хоча на кожні три збережені Євангелія припадає лише один Апостол. Судячи з усього, їх так само, як і Євангелія старанно зберігали, і втрачалися вони лише у крайньому випадку.

Ймовірно, що не менше, ніж Апостоли, переписували і Псалтирі, котрі використовувалися особливо часто як книги для шкільного вжитку, для початкового навчання. В нашому розпорядженні є відомості (зокрема численні помітки в інвентарях бібліотеки Львівського Ставропігійського братства⁶), здебільшого, про ті з них, які до нашого часу не дійшли. Відомо, що Іов Княгиницький переписав Псалтир для князя Олександра Острозького⁷. Але, природно, що книги шкільного вжитку зачитувалися швидше, ніж переписувалися. Так, на книзі Федора Студита (1577 р.) читаємо такий напис: “Написанъ быст сїи дві книзі Студит і Псалтиря...”⁸. Книга Федора Студита збереглася дотепер, а Псалтир, напевно, “зачитали”. Тут, на наш погляд, можна провести аналогію з друкованими підручниками XVI – початку XVII ст.: хоч тиражі Букварів, видрукованих у Львові в 1574 р., в Острозі у 1578, 1580 рр., Адельфотеса 1591 р., Букваря Тимофія Вербицького 1627 р. (Київ) та інших були досить великими, до нас дійшли лише одиничні примірники або фрагменти⁹. Часословці, як і Псалтирі, використовували при Літургії і особливо інтенсивно залучали їх для навчання дітей. Ці книги майже не збереглися саме через інтенсивне використання – їх “зачитували”. Збережені примірники Часословців та Псалтирів, як показує аналіз, навіть приблизно не можуть дати уявлення про дійсний обсяг переписування та оформлення цієї групи книг у досліджуваний період.

З-поміж іншої богослужбової літератури збереглися ще Тріоді і невелика кількість (по 1–3 списки) Анфологій, Октоїхів, Служебників, Ірмологій. Група цих богослужбових книг, які використовувалися, за невеликими винятками, лише при богослужінні, є досить значною, хоч і менш репрезентативною, ніж Євангелія. У цьому випадку, ймовірно, у зв’язку з виданням друкарнями України протягом XVII – XIX ст. частих тиражів літургійних книг, значно міг прискоритися процес заміни рукописних книг друкованими. Мабуть тому на сьогодні маємо досить мало Тріодей, Октоїхів, Служебників. Для прикладу: лише у XVII ст. Тріоді друкувалися у 1627, 1631, 1640, 1642, 1648, 1663, 1664 (два видання), 1666–1667, 1685, 1688, 1690, 1699 рр.; Октоїхи – у 1604, 1629, 1630, 1639, 1644, 1670, 1671, 1682, 1686, 1689, 1699, 1700 рр.; Служебники – у 1604, 1620, 1629, 1637, 1639, 1646, 1653, 1666, 1681, 1691, 1692, 1697 рр.¹⁰ Окрім того, ці книги з різних міркувань не заслуговували на таку пошану, як Євангелія. Тому, при заміні їх на нові, дефектний

кодекс часто використовували як папір або підклейки для впорядкування та поновлення інших книг, інтролігаторських робіт. Про це свідчить і той факт, що, за нашими спостереженнями, саме фрагменти Тріодей дослідники найчастіше знаходять у підклейках і палітурках старих рукописів та стародруків.

Цікаву групу становлять збережені Мінеї. Їх значно менше, ніж можна було б сподіватися – адже за кожною збереженою книгою Мінеї місячної стоїть цілий комплект, що складався з шести чи дванадцяти книг. Отже, в кожного комплекту Міней було у шість-дванадцять разів більше шансів залишитися зафіксованим, ніж у інших книг. На нашу думку, у XVI – XVII ст. Міней переписувалося не дуже багато, про що свідчать відомості про збережені примірники і дані церковних візитацій. Щоправда, візитації проводилися наприкінці XVII – XVIII ст., однак вони підтверджують загальну тенденцію, котра з часом не змінювалася: незважаючи на певне збільшення загальної маси книг в Україні, Міней у візитаціях відзначено досить мало¹¹. Отож, попри свою відносну малочисельність, збережені Мінеї непогано репрезентують свою групу, їх показники можна впевнено використовувати у дослідженнях.

Непогано збереглася й богословська література, що пов'язано з обмеженням колом її користувачів, бо, як відомо, для її розуміння і зацікавлення нею потрібно було мати відповідну підготовку. Це стосується творів отців церкви, богословів. Зовсім інша картина у нас з полемічною літературою: через те, що прибічники православ'я переслідувалися офіційною церквою, їх твори мали відповідну долю. В кращому випадку на полях збереженого списку можна прочитати щось на зразок такого: “Старая баламутная Руская в цале брьдняя хто будет оную со вниманієм читати горко треба богу за то отповідати”¹². На загал же такі твори знищувалися частіше, ніж інші книги. Так, наприклад, твір Клірика Острозького “Отпис на другий лист... Іпатія Потія...” відомий лише у двох недатованих списках¹³.

Що ж стосується книг церковного права, житійної літератури, то надзвичайно обмежена кількість цих книг дає можливість нам говорити як про такі, що так і не стали об'єктом зацікавлення переписувачів. На цих книгах, здебільшого, маємо записи про приналежність їх до монастирських бібліотек чи особам, які проживають у монастирях. Книги ж світського права (Литовські Статути) переписувалися переважно скорописом і зберігалися у судах як нормативні акти.

Отже, серед збережених богослужбових книг найбільшою репрезентативністю відзначаються Євангелія та Мінеї. Інші літургійні книги з різних причин є менш репрезентативними. Так, протягом століть проходив природний відбір книг, через що майже не збереглися книги багатофункціонального призначення і не захищені ореолом сакральності,

особливо ті, що використовувалися для навчання в школах. Помітно низький рівень збереження і тих книг, зовнішньому вигляду, художньому оформленню котрих не надавалося належного значення, а особливо тих, тиражі котрих при друкуванні були особливо великими і частими. Варто також зауважити і про штучні прогалини у наших джерелах, зумовлені різними несприятливими обставинами чи згубною діяльністю людини. Треба також зважати на те, що в різних регіонах України книги збереглися неоднаково. Так, колекції книгозбірень західних регіонів України (деякі з цих колекцій почали формуватися ще у XVIII ст.) дійшли до нас, зазнавши не таких відчутних втрат, як не менш давні, колекції центральних та східних областей.

Судячи з покрайніх записів, книги досліджуваного періоду, здебільшого, побутували в місцевості, де вони були переписані, тому до збірок, що формувалися на основі експедицій по Галичині, з пожертвувань місцевих парохів, потрапили, в основному книги, переписані в цьому ж таки регіоні. Отже, книг, переписаних у Галичині, збереглося найбільше. Значно менше книг, що були переписані на Волині, і зовсім незначна кількість – з Києва та Київського воєводства.

Для відтворення більш повної картини книгописання в Україні у XVI – першій половині XVII ст. необхідно також, хоча б приблизно, встановити кількість кодексів, переписаних у той час.

Багато збережених кириличних рукописних книг датуються дослідниками XVI – першою половиною XVII ст. Подеколи з таким датуванням тяжко погодитися, оскільки воно викликає сумніви. Важко буває встановити й приблизне місце написання манускрипту. Особливо, коли книга знаходиться в котрійсь із книгозбірок за кордоном і не має на собі покрайніх записів, приписок переписувачів чи ще якихось інших відомостей про її походження. В такому випадку досить складно довести, що вона походить з України. Отже, для початку спробуємо приблизно вирахувати кількість рукописних кодексів вказаного періоду, що збереглися до нашого часу, але без вказівки на час та місце написання.

Спочатку співставимо кількість точно датованих книг з тими, що збереглися і датовані дослідниками-фахівцями в добре досліджених та опрацьованих збірках. Так, у Національному музеї у Львові зберігається близько 600 кодексів XVI – першої половини XVII ст. З них лише 83 точно датовані, що становить приблизно 14 відсотків від загальної кількості. У Львівському історичному музеї з 88 книг досліджуваного періоду 14 датованих, що становить 15,9 відсотка. Для наступного прикладу візьмемо фонд монастиря отців Василіян з Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України: на 66 кириличних кодексів періоду, що нас цікавить, маємо 12 точно датованих, тобто близько 18 відсотків. У каталозі кириличних рукописів, що зберігаються в Республіці Польща,

Я.М. Шапов¹⁴ подає відомості про відомі збірки українських кирилических книг, що силою обставин знаходяться сьогодні на території згаданої сусідньої держави. Згідно з цим каталогом точно датовані кодекси становлять 10 відсотків від загальної кількості книг, зафіксованих дослідником. Коли ж вивести середній показник, то побачимо, що у наведених випадках він становитиме 14,5 відсотка.

Нам вдалося зафіксувати 611 рукописних кодексів з точними відомостями про час і місце їх створення (з них 451 – з Галичини). Якщо припустити, що вони становлять 14,5 відсотки від числа, в якому решта – недатовані книги, то умовно найбільш імовірну кількість переписаних у зазначений час книг можна визначити як 4213 (з Галичини 3110).

Оскільки колекції Галичини збереглися без значних втрат, то і книги з цих земель збереглися найбільш повно, отже, можемо припустити, що підрахунки, зроблені на основі даних з цього регіону, будуть найбільш реальними. Коли ж врахувати й ті регіони, що зазнали значних книжкових втрат, так би мовити “неприродним” шляхом, завдяки цілеспрямованій діяльності на вивіз чи на знищення, то похибка буде більш значною.

Далі спробуємо припустити, яким буде відсоток збережених книг від загальної кількості виготовлених. За аналогією тут спробуємо звернутися до стародруків, оскільки відомі їх тиражі, а по окремих з них проведено попримірниковий облік. Так, збережені до нашого часу примірники видрукуваного у Львові Апостола 1574 р. становлять близько 8 відсотків тиражу цієї книги. Виходячи з того, що число збережених рукописних кодексів досліджуваного періоду визначено як 3110, можна (звичайно, дуже обережно) припустити, що це число складає також близько 8 відсотків від загальної кількості створеної книжкової продукції. Відтак її орієнтовна загальна кількість мала б охоплювати не менше 38874 томів. Гадаємо, що це – найменша з можливих цифра. Фактично ж у вказаний період в Галичині було переписано книг набагато більше.

Тепер ми можемо перейти до питання, наскільки правдиво, виходячи з даних, наведених вище, можна відтворити цілісну картину книгописання в тогочасній Україні. Тут варто підкреслити, що в музеї та приватні колекції (котрі згодом влилися в збірки бібліотек та музеїв) потрапляли всі рукописні кодекси, які опинялися в полі зору дослідників та колекціонерів (за дуже незначними винятками). За нашими спостереженнями над збірками рукописів, дослідженням історії їх формування якогось спеціального відбору за певними ознаками не проводилося. Отже, їх можна розглядати як групу, що підібрана для певних досліджень методом випадкового відбору (подібно проводяться сучасні соціологічні дослідження у групі випадково підібраних людей). Досліджуючи історію української рукописної книги, можна припустити, що факти щодо переписувачів, їх соціального статусу, ставлення до книги, читачів, по-

купців, крадіїв, особливостей у причинах, меті та способах виробництва книги (що зустрічаються у покрайніх записах), можуть бути характерними для більшості книг того часу, особливо тоді, коли вони повторюються в різних рукописних книгах і коли ті належать до груп, визначених нами як найбільш репрезентативні.

¹ Порядок школьний // Галичанин : Лит. сб., изд. Я. Головацким.– Львов, 1868.– Кн. 1.– С. 76.

² Вишенський І. Твори.– К., 1959.– С. 57.

³ Центр. держ. іст. арх. України в м. Львові, ф. 129, оп. 1, спр. 1127, арк. 4; спр. 1365, арк. 1.

⁴ Там само, ф. 129, оп. 1, спр. 1127, арк. 4–5.

⁵ Там само, спр. 1033, арк. 1 – 4.

⁶ Там само, спр. 1033, 1034, 1050.

⁷ Житіє Іова пера Ігнатія Симоновича з Любарова // Зоря Галицька яко Альбум на год 1860.– Львів, 1860.– С. 225–251.

⁸ Львів. наук. б-ка ім. В. Стефаника НАН України, ф. 77, № 166.– (Далі – ЛНБ).

⁹ Див.: Граматика Івана Федорова.– К., 1964; Первпечатник Иван Федоров : Описание изд. и указ. лит. о жизни и деятельности.– Львов, 1983; *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва : Кат. стародруків, вид. на Україні.– Львів, 1981.– Кн. 1, № 2–4, 20, 22, 36, 40, 83 та ін.; *Фрис В.* Перший київський буквар // Укр. іст. журн.– 1992.– № 4.– С. 106–108 та ін.

¹⁰ Див.: *Запаско Я.П., Ісаєвич Я.Д.* Пам'ятки книжкового мистецтва.– Львів, 1981.– Т. 1.

¹¹ Див.: *Visitatio Generalis Ecclesiarum Diocesis Leopoliensis Haliciensis et Camenecensis: per Polonium et Ukrainam: in Polalinatu Araclaviensis ab Anno 1726 ad Annum 1733 (NM.– F11); Visitatia Generalis Diocesis Leopoliensis. De Anno 1762 in Annum 1763 (HM.– F21); Wisyta Generalna w Roku 1732 zaczeza w Roku 1733 odprawiona u Expeduowana (HM.– A 12).*

¹² ЛНБ, ф. 77, № 59, арк. 226 зв.– 227.

¹³ ЛНБ, Відділ рідкісної книги, Ст-П-4453; Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, ф. 3, № 4726.

¹⁴ *Шапов Я.Н.* Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики.– М., 1976.– Вып. 1–2.